

III. ARTYKUŁY OMÓWIENIA, MATERIAŁY

Lud, t. 64, 1980

ZBIGNIEW JASIEWICZ

TATARZY POLSCY. GRUPA ETNICZNA CZY ETNOGRAFICZNA? *

Odrębność społeczno-kulturowa grupy tzw. Tatarów polskich, czy — historycznie rzecz biorąc — Tatarów polsko-litewskich, budzi od dawna szerokie zainteresowanie i stanowi podstawę do wyciągania niejednokrotnie sprzecznych wniosków dotyczących charakteru grupy. Jest jednocześnie, o czym wielokrotnie pisał M. Konopacki a ostatnio P. Borawski, jednym z nie najlepiej zbadanych problemów etnografii polskiej¹. Sprawę komplikuje fakt, że mianem „Tatarów” określamy nie tylko zasiedlonych mieszkańców Bohonik, Kruszynian oraz sąsiednich wsi i miasteczek, ale także muzułmańską ludność osiadłą w innych miastach i regionach kraju, pochodzącą głównie z terenów Białorusi i Litwy. Nazwa „Tatarzy” stosowana bywa również dla określenia rodzin i jednostek wywodzących się z dawnych skupisk tatarskich i przechowujących świadomość tatarskiego pochodzenia nawet wówczas, kiedy od dawna straciły one związek z islamem i muzułmańską wspólnotą wyznaniową.

W moim artykule pragnę zająć się zatem nie tylko owymi mieszkańcami „tatarskich” wiosek, którzy stanowią już zresztą mniejszość w swoich społecznościach lokalnych². Nie można bowiem rozpatrywać ich oddzielnie od liczącej według różnych szacunków od 2 do 3 tysięcy osób grupy polskich muzułmanów w całym kraju, tym bardziej, że w więk-

* Artykuł stanowi poszerzony tekst referatu wygłoszonego na sesji naukowej „Tatarzy w dziejach i kulturze Polski” zorganizowanej w Sokółce przez Białostockie Towarzystwo Naukowe i Sokólski Ośrodek Kultury w dniu 30 VI 1979 roku.

¹ Por. M. Konopacki, *Elementy folkloru Tatarów na pograniczu polsko-białorusko-litewskim*, „Literatura Ludowa” 1963, nr 1, s. 42; P. Borawski, *Obrzędy i zwyczaje religijne Tatarów na ziemiach polskich*, „Euhemer” 1978, nr 4, s. 65.

² M. Konopacki, *Pod białostockimi minaretami*, Białystok 1972, s. 11 i n.; tenże, *Białostocki szlak tatarski*, Warszawa 1977, s. 12 i n.

szości wywodzą się oni z terenu osadnictwa tatarskiego między Mińskiem, Kownem a Białymstokiem. Również „Tatarzy” — nie muzułmanie są interesujący dla naszych rozważań. Stanowią oni zbiorowość wyodrębniającą się, co prawda jedynie dzięki zachowaniu świadomości tatarskiego pochodzenia, niekiedy przypomnianego przez otoczenie i przypisywanego całym społecznościom wiejskim³. Tworzą w społeczeństwie polskim krąg ludzi nie tyle związanych z grupą Tatarów polskich — muzułmanów, co odznaczających się specjalną postawą: realizowanym przy rozwoju potrzeb kulturalnych lub potencjalnym zainteresowaniem dziejami własnych rodzin i historią całej grupy tatarskiej na naszych ziemiach, a także dorobkiem kulturowym Orientu.

Problematyka tatarska pozostawia etnografom i przedstawicielom nauk pokrewnych możliwości różnego ukierunkowania badań. Można pracować nad zgromadzeniem jak największej ilości faktów z zakresu kultury i życia społecznego Tatarów dążąc, co ostatnio zaprezentował P. Borawski, do skonstruowania modelu wzoru kulturowego uznanego współcześnie za obowiązujący dla Tatara-muzułmanina w Polsce i stanowiącego jedynie „pozostałość po bujnej niegdyś obyczajowości”⁴. Pewnym uproszczeniem jest tutaj zsumowanie zarówno historycznej, jak i współczesnej wiedzy o grupie i wyposażenie w cechy wynikające z tej wiedzy wszystkich podgrup: gmin wyznaniowych, społeczności lokalnych i rodzin, a także jednostek, nie pozostawiające miejsca na stwierdzenie różnicowań i przekształceń w obyczajowości. Można również szczegółowo rejestrować zmienność cech społeczno-kulturowych grupy w czasie i przestrzeni, choć jest to praca trudna ze względu na rozproszenie lub niedostatek materiałów. Ważnym i interesującym zagadnieniem badawczym jest też rodzina oraz lokalna grupa wyznaniowa — parafia *dżemiat* ludności tatarskiej, a także uczestnictwo Tatarów w heterogenicznych społecznościach lokalnych. Etnografa o zainteresowaniach religioznawczych zafrapuje możliwość studiów nad praktykowanym przez

³ Ludowa wiedza o tatarskim pochodzeniu ludności poszczególnych wsi szczególnie żywa jest w Polsce południowo-wschodniej, gdzie wskazuje się wsie lub części wsi zasiedlone niegdyś przez jeńców tatarskich. Tatarami nazywają sąsiedzi mieszkańców Sokołowa pod Rzeszowem. Miejsowości, które mają tradycje pochodzenia tatarskiego, jest w Polsce — pisze J. S. Bystron — bardzo dużo. Por. *Nazwy i przezwiska polskich grup plemiennych i lokalnych*, „Prace i Materiały Archeologiczne, Antropologiczne i Etnograficzne” 1925, t. 4, s. 101. W materiałach zebranych przez F. Kotulę znalazła się m. in. informacja o wyjaśnianiu żywego temperamentu mieszkańców Golcowej w Rzeszowskim (tym, że są oni potomkami zgwałconych przez Tatarów dziewczyn z tejże wsi. Por. M. Gabriel, *Analiza archiwum ludowego Franciszka Kotuli*, Poznań 1979, s. 59 (maszynopis pracy magisterskiej w Katedrze Etnografii UAM).

⁴ P. Borawski, op. cit., s. 65.

Tatarów polskich islamem, zachowanym przez wieki w otoczeniu chrześcijańskim i pozostającym w pewnej izolacji od centrów muzułmańskich. Jest to islam poddany procesom synkretyzacji i prezentujący religię ludu o niektórych cechach religijności ludowej, zbieżnych w ramach innych wielkich systemów religijnych. W nieznacznym tylko stopniu zebrano i opracowano źródła do badań nad miejscem Tatarów i reprezentowanej przez nich kultury w polskiej kulturze ludowej i szerzej — narodowej. Badania nad rodzinami pochodzenia tatarskiego, które od dawna przestały być rodzinami muzułmańskimi, dają z kolei możliwość stwierdzenia roli świadomości odrębności pochodzenia w kształtowaniu orientacji i aktywności kulturalnej rodzin. Badań wymaga również określenie statusu Tatarów polskich jako grupy, oparte na analizie reprezentowanych przez nich cech społeczno-kulturowych, podlegających zresztą stałej przemianie. Studia nad charakterem grupy Tatarów mogą znacznie wzbogacić naszą wiedzę o czynnikach sprawczych i mechanizmach tworzenia się i przekształceń wyróżniających się w świadomości społecznej zespołów ludzkich na naszych ziemiach.

Próba omówienia niektórych wyznaczników społeczno-kulturowych grupy Tatarów polskich i przedstawienia jej zmiennego statusu podjęta zostanie w dalszej części artykułu. W tym miejscu pragnę zasygnalizować znane zresztą trudności w prowadzeniu badań empirycznych nad Tatarami. Najazd turystów, dziennikarzy, a także naukowców (orientalistów, socjologów, etnografów, historyków, historyków sztuki, antropologów, demografów) na Bohoniki i Kruszyniany, a także pewne elementy zrozumiałej w tej sytuacji dezorganizacji społeczności lokalnych sprawiły, że nie są to miejscowości łatwe do badań terenowych. Również gminy muzułmańskie na innych terenach Polski trzeba określić jako trudno dostępne. Badania nad rodzinami niemuzułmańskimi pochodzenia tatarskiego hamowane są nie tylko przez trudności dotarcia do tych rodzin, nigdzie przecież nie rejestrowanych, rozproszonych i niekiedy zachowujących wiedzę o swojej proweniencji na własny tylko użytek, ale również przez brak wypracowanych założeń i pytań badawczych w studiach nad przekazem kultury i aktywnością kulturalną w ramach rodziny. Obserwujemy zmniejszenie napływu nowych informacji z badań terenowych i studiów opartych na źródłach archiwalnych. W pracach na tematy tatarskie pojawiają się dane na ogół wielokrotnie już wykorzystywane, nie brak również sądów formułowanych intuicyjnie. Przedstawiona sytuacja wymaga sięgnięcia do metod badawczych szczególnie skutecznych, pozwalających przezwyciężyć następstwa powierzchownych, masowych i często natrętnych zainteresowań. Winny to być badania długoterminowe, prowadzone przez badaczy dobrze wprowadzonych w badane grupy, związanych z nimi pochodzeniem lub uczestniczących w ich życiu.

Tatarzy polscy określani są, częstokroć jeszcze dzisiaj, jako grupa etniczna, lub — ostrożniej — jako grupa kulturowo-etniczna. P. Borawski, wymieniany tutaj jako autor ostatniego obszernego artykułu na temat Tatarów, pisze o nich jako o grupie etnicznej — „narodowości Tatarów polsko-litewskich”, ukształtowanej z pokrewnej pod względem językowym grupy ludów turecko-tatarskich, stwierdzając jednocześnie zanikanie wśród ludzi młodych, mimo starań starszego pokolenia, poczucia odrębności etnicznej⁵. Sądzę, że należy zastanowić się nad słusznością koncepcji określającej Tatarów jako grupę etniczną, nawet gdyby miała to być silnie asymilowana grupa etniczna, a więc nakazującą traktowanie Tatarów jako odrębnej narodowości — mniejszości narodowej. Analizując cechy brane jako wyznaczniki etniczne pragnę wykazać, że Tatarzy polsko-litewscy w wieku XX, a chyba również wcześniej, stanowili już grupę etnograficzną na skomplikowanym pograniczu etnicznym, kulturowym i religijnym polsko-białorusko-litewskim. Przemiany w życiu społecznym i kulturze Tatarów żyjących na terenie Polski w jej granicach po roku 1945 zintensyfikowały, mające już od dawna miejsce, procesy integracyjne i pozwalają określić ich jako grupę etnograficzną w ramach polskiej grupy etnicznej⁶.

Pod pojęciem grupy etnograficznej rozumiem, za R. Reinfussem, zespół ludzi zasiedlających określone terytorium, wyróżniający się pewnymi cechami kulturowymi, posiadający świadomość odrębności tych cech i budujący na niej poczucie odrębności grupowej⁷. Aby taka definicja grupy etnograficznej była wystarczająca dla naszych celów trzeba dodać, że to poczucie odrębności może być demonstrowane głównie wobec innych, w miarę równorzędnych grup regionalno-kulturowych, natomiast nie może służyć, w warunkach terenu o rozwiniętych w miarę stosunkach etnicznych, do wyboru własnej grupy jako jedynej grupy przynależności i przeciwstawiania się grupie szerszej jaką jest grupa etniczna. Odmienność kulturowa, ta obiektywna podstawa przekonania o własnej odrębności, nie może być także, w wypadku grupy etnograficznej, zbyt pełna i silna. Powstawała najczęściej na podstawie żywych dawniej różnic gwarowych, w ubiorze, budownictwie, w sposobach zdobywania środków utrzymania, ale także zachowujących do dzisiaj znaczenie odrębno-

⁵ J. w.

⁶ Stanowisko swoje przedstawiłem na posiedzeniu Komisji Etnograficznej PTPN w dniu 11 XII 1975 roku. Por. Z. Jasiewicz, M. Gawęcki, D. Penkała, *Tatarzy w Białostockiem jako grupa etnograficzna*, „Sprawozdania Wydziału Historii i Nauk Społecznych PTPN za rok 1975” 1977, nr 93, s. 37.

⁷ R. Reinfuss, *Pogranicze krakowsko-góralskie w świetle dawnych i najnowszych badań etnograficznych*, „Lud” 1946, t. 36, s. 228.

ści poziomu rozwoju życia gospodarczego i kulturalnego, podziałów administracyjnych, wierzeń religijnych oraz opartej na nich obrzędowości lub tradycji odmiennych losów historycznych. W zależności od przyczyn kształtujących grupy i nadających im określony charakter, grupy te mogą być w różny sposób porządkowane i hierarchizowane. Zaliczane być mogą m. in. do grup długiego i krótkiego trwania oraz do grup posiadających pełną lub tylko częściową strukturę społeczną (grupy składające się wyłącznie z warstw ludowych).

Przypomnijmy z kolei, że w grupie społeczno-kulturowej określanej jako grupa etniczna (plemień, narodowość, naród) dostrzegamy takie cechy, jak względnie trwałe zespolenie odrębności kulturowych, spośród których najczęściej największe znaczenie ma język i ideologia, zawierająca wizję dziejów i nierzadko również celów politycznych grupy, z przekonaniem jej członków o wspólnocie i odrębności od innych grup ukształtowanych na podobnych zasadach. Grupa etniczna w zakresie zespołu cech wyżej podanych nie utożsamia się, w odróżnieniu od grupy etnograficznej, z żadną inną grupą. Oczywiście w toku rozwoju historycznego grupy etniczne zmieniają swój charakter w zależności od potencjału wewnętrznego i warunków zewnętrznych. Podlegają również niekiedy, w całości lub w zespołach oderwanych od głównego pnia, procesom przekształceń w grupy przejściowe o podwójnej świadomości i następnie w grupy etnograficzne, czego przykładem są polskie grupy etnograficzne wykazujące pewne nawiązania do dawnych ugrupowań plemiennych, a także grupy etnograficzne w Polsce obcego pochodzenia. Zgodnie z przedstawioną tu koncepcją, grupa etnograficzna winna być traktowana jako jednostka mieszcząca się w ramach grupy etnicznej i jedynie w szczególnej sytuacji zajmująca miejsce jednostki granicznej między grupami etnicznymi⁸.

Rozwijające się od początku XIX wieku na naszych ziemiach zainteresowania etnograficzne objęły obydwa aspekty zróżnicowania etnograficznego: zarówno próby przestrzennego porządkowania zjawisk kulturowych, jak i wyznaczania grup traktowanych jako nosiciele odrębnych cech kulturowych. Narastający materiał etnograficzny i językoznawczy nakazał krytycyzm wobec przyjmowanych spoza etnografii propozycji podziałów regionalnych i grupowych, przekazanych głównie przez źródła i koncepcje historyczne. W nauce okresu międzywojennego uzyskały popularność terminy: „grupa etnograficzna”, „grupa kulturalna”, a także

⁸ Przyjęcie terytoriów i grup etnograficznych jako jednostek wchodzących w skład całości etnicznych proponował swego czasu P. I. Kuśnier, *Etničeskije territorii i etničeskije granicy*, Moskwa 1951, s. 15.

„lokalna (miejscowa) grupa kulturowa”⁹, wskazujące na próby kategoryzacji tych grup. Związane z rozwojem socjologii i psychologii, a także przemianami społecznymi i politycznymi, podmiotowe badanie człowieka jako twórcy i użytkownika kultury, podnosi znaczenie świadomości odrębności w wyznaczaniu statusu grupy, a potrzeby nowopowstałego, wielonarodowego państwa polskiego nakazują badanie stopnia owej świadomości oraz aspiracji politycznych i kulturalnych grup. W pracy L. Wasilewskiego pojawia się określenie „surowy materiał etnograficzny”, „surowa masa etnograficzna” dla scharakteryzowania grup ludności bez świadomości narodowej¹⁰. J. Obrębski występuje z propozycją nazwania mianem „narodowości” grup stanowiących „beznarodowe masy ludowe . . . grup ludowych, w stosunku do których istnieją sprzeczne dążenia asymilacyjne różnych grup narodowych”¹¹. Koncepcje te, wskazujące na występujące w pewnych szczególnych sytuacjach interetniczne grupy etnograficzne, pragną wyjaśnić zjawisko nierównomiernego rozwoju świadomości narodowej i przedstawić mechanizmy zmiany etnicznej. J. S. Bystron dokonuje próby typologii grup etnograficznych dzieląc je na „pierwotne”, „zasadnicze”, „mniejsze” i wyodrębnione na podstawie kryterium specyficznych warunków życia grupy lub ich odrębnej historii (leśne, górskie, posiadające specjalną pozycję społeczną, obcego pochodzenia)¹². Badacz ten, podobnie jak i inni z tego okresu, przesadnie niekiedy wiążąc grupy etnograficzne z dawnymi ugrupowaniami plemiennymi na ziemiach polskich, zdaje sobie sprawę z dystansu między nimi. Charakteryzując trudności w sprecyzowaniu pojęcia grupy etnograficznej, spowodowane m. in. przemianami w życiu wsi po I wojnie światowej stwierdza, że „jest rzeczą bardzo ryzykowną mówić o grupach etnograficznych opartych na dawnych różnicach plemiennych”¹³. W wyróżnianiu grup etnograficznych uznano znaczenie rejestracji obiektywnych cech kulturowych kształtujących grupę. Opierano się jednakże nadal na ukształtowanych przez naukę historyczną koncepcjach grup regionalnych, pomocniczo stosując kryterium samookreślenia, lub poszukiwano wyróżnień używanych przez sąsiadów, przy czym ważnym źródłem do badań były nazwy grup.

⁹ J. S. Bystron, *Ugrupowania etniczne ludu polskiego*, Kraków 1925, s. 4 i n.; S. Poniatowski, *Etnografia Polski*, (w:) *Wiedza o Polsce*, t. 3, Warszawa 1932, s. 199.

¹⁰ L. Wasilewski, *Sprawy narodowościowe w teorii i życiu*, Warszawa 1929, s. 10 i n.

¹¹ J. Obrębski, *Statystyczne i dynamiczne podejście w badaniach narodowościowych*, „Sprawy Narodowościowe” 1936, nr 6, s. 591.

¹² J. S. Bystron, *Ugrupowania . . .*, s. 19.

¹³ Tamże, s. 18.

Pierwszą szerszą w naszej literaturze definicję grupy etnograficznej, wykorzystaną powyżej, dał R. Reinfuss. Krytyki propozycji map grup etnograficznych w Polsce, wykreślonych w okresie międzywojennym, dokonała A. Kutrzeba-Pojnarowa wskazując na ich ahistoryczność i brak sprecyzowanych kryteriów wydzielenia grup¹⁴. J. Burszta przeprowadza analizę metod i założeń teoretycznych wiodących do dwóch różnych celów: wyznaczenia i rozmieszczenia grup etnograficznych i wykreślenia regionów etnograficznych¹⁵. W publikowanych w okresie powojennym pracach rozważania nad grupami etnograficznymi zdecydowanie jednak ustępują miejsca studiom nad regionami etnograficznymi. „Przez etnograficzne zróżnicowanie rozumie się przestrzenne zróżnicowanie kraju” — pisze J. Gajek¹⁶. Zmiany społeczno-kulturowe, sygnalizowane już przez J. S. Bystronia dla okresu międzywojennego, zintensyfikowane po II wojnie światowej, osłabiły dawne wyznaczniki odrębności i zasady tworzenia się grup oraz wysunęły nowe, nie zawsze dostrzegane i rejestrowane w badaniach etnograficznych.

Większość etnografów okresu międzywojennego zamiennie stosowała terminy „grupa etnograficzna”, „grupa etniczna”¹⁷. Określanie grup etnograficznych mianem grup etnicznych wyjaśnić można, jak się wydaje, silnym w terenie i podkreślanym w badaniach etnograficznych autonomizmem tych grup, a przede wszystkim koncepcją ich bliskiego związku z dawnymi ugrupowaniami plemiennymi. Mimo postępującego procesu zacierania się granic uprzednio dostrzeganych historycznych grup etnograficznych utożsamianie pojęć przetrwało w niektórych pracach etnograficznych do ostatnich czasów. Już w okresie międzywojennym jednak zaczyna zanikać w etnografii nurt zainteresowań rzeczywistą problematyką etniczną, swego czasu łączoną z etnografią¹⁸, przejętą przez wyodrębniającą się grupę badaczy spraw narodowościowych.

Powróćmy do rozważań nad statusem Tatarów polskich. W wyznaczaniu grup etnicznych duże znaczenie przywiązuje się do badań języ-

¹⁴ A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Kultura ludowa i jej badacze. Mit i rzeczywistość*, Warszawa 1977, s. 164 i in.

¹⁵ J. Burszta, *Region i regionalne monografie etnograficzne. Problemy i metody badań*, „Lud” 1968, t. 51, cz. II, s. 605 i n.

¹⁶ J. Gajek, *Etnograficzne zróżnicowanie Polski*, (w:) *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, Warszawa 1976, s. 143.

¹⁷ Por. J. S. Bystron, *Nazwy ...*, s. 115 i in.; także *Ugrupowania ...*, s. 7 i in.; także, *Etnografia Polski*, Warszawa 1947, s. 24; A. Fischer, *Lud polski*, Lwów 1926, s. 12. Wśród twórców podręczników etnografii Polski z okresu przedwojennego jedynie S. Poniatowski konsekwentnie odróżnia „lokalne (miejscowe) grupy kulturowe” od grup etnicznych. Por. tegoż *Etnografia Polski ...*, s. 199.

¹⁸ Por. chociażby Ł. Wasilewski, *Najnowsze przyczynki do polskiej mapografii etniczno-językowej*, „Lud” 1911, t. 17, s. 252 i n.

ka. Tatarzy polsko-litewscy już w XVII wieku utracili język ojczysty, nigdy zresztą nie jednolity w związku ze zróżnicowanym pochodzeniem grupy¹⁹. Na nowych terenach zamieszkania nie wytworzyli właściwego tylko sobie języka lub dialektu. Posługiwali się i posługują, w zależności od miejsca osiedlenia i pozycji społecznej, gwarami lub językiem literackim polskim i białoruskim, wzbogaconym adoptowanym słownictwem religijnym, głównie pochodzenia arabskiego. Wyznawana religia utrzymała ponadto przywiązanie do pisma i alfabetu arabskiego. Język zatem zdecydowanie nie jest wyznacznikiem etnicznej odrębności grupy.

Tatarzy polscy w zasadzie nie odróżniają się obecnie od innych grup swą strukturą zawodową. Specjalizowanie się w wybranych zawodach bywa niekiedy charakterystyczne dla rozproszonych przedstawicieli grup etnicznych. Przestano z Tatarami wiązać takie zajęcia, jak ogrodnictwo czy furmaństwo. M. Konopacki informuje, że ok. 20% Tatarów w Polsce trudni się obecnie rolnictwem i garbarstwem, 55% stanowią pracownicy fizyczni i umysłowi różnych zakładów produkcyjnych i instytucji użyteczności publicznej, a blisko 25% to inteligencja twórcza, głównie techniczna²⁰. Jedynie garbarze i grupa ludzi wybierających kariery naukowe i artystyczne, a także do niedawna zawodową służbę wojskową, prawdopodobnie nieco liczniejsi wśród Tatarów w porównaniu ze średnimi krajowymi, wydają się odzwierciedlać dzieje i pewne elementy ideologii grupy²¹. Odmienność zawodowa, a przede wszystkim pozycja społeczna Tatarów — otrzymywane przez nich przywileje szlacheckie i brak obciążeń pańszczyźnianych, były zapewne w przeszłości ważnym czynnikiem podtrzymującym odrębność grupy, a jednocześnie sprzyjającym integracji z wyższymi i średnimi stanami społeczeństwa polskiego. W dziele wewnętrznego zespolenia Tatarów ważną rolę odgrywała służba wojskowa, niejednokrotnie odbywana w ramach odrębnych formacji wojskowych.

Tym, co nadal wyróżnia Tatarów od ich otoczenia, są te dziedziny kultury, które wiążą się z religią. „Ich odrębność etnograficzna — pisał w roku 1935 Ananiasz Zajączkowski — ujawnia się prawie wyłącznie w zakresie religii i praktyk z nią związanych”²². Jest to jednakże wcale nie mały obszar kultury. Obejmuje zarówno praktyki, miejsca i akcesoria kultowe (meczety, *miziary*, *muhiry*, mogiły świętych pustelników, księgi

¹⁹ M. Konopacki, *Pod białostockimi...*, s. 33.

²⁰ Tenże, *Spółeczność tatarska w Polsce wczoraj i dziś*, „Przegląd Orientalistyczny” 1969, nr 2, s. 171.

²¹ Por. S. Krywczyński, *O Tatarach rzemieślnikach w Polsce*, „Lud” 1932, t. 31, s. 114 i m.

²² A. Zajączkowski, *Elementy tureckie na ziemiach polskich*, „Rocznik Tatarski” 1935, t. 2, s. 215.

religijne), jak i elementy doktryny przenikające do ideologii grupy, a także obrzędowość rodzinną i doroczną — sposoby realizacji świąt ważnych w życiu rodziny i jednostki oraz wyróżnianych w kalendarzu, włączając w to interesujące formy obrzędowego pożywienia. Kształtuje ponadto elementy organizacji społecznej związanej z rodziną i gminą wyznaniową, niektóre normy etyczne wynikające zarówno z doktryny religijnej, jak i wywołane przynależnością do mniejszościowej, bacznie obserwowanej grupy wyznaniowej, takie jak: uczciwość, zwartość życia rodzinnego, tolerancja, wreszcie folklor słowny — teksty modlitw, legendy, opowieści umoralniające, teksty formuł magicznych. Obszar ten podlega jednakże od dawna redukcji, jak o tym świadczy choćby zanikanie obrzezania (*siuniet*)²³, zabiegu i formy obrzędowej niezwykle trwałej w świecie muzułmańskim. Inność kulturowa związana z wyznawaniem odmiennej religii, na niektórych terenach i w różnych czasach podtrzymująca czy kreująca wręcz grupy etniczne, Tatarom w Polsce pozwala zachować zaledwie status grupy etnograficznej. Nie jest to bowiem odrębność całego systemu kulturowego, a jedynie jego części, ponadto odrębność ta nie wyłącza Tatara z uczestnictwa w kulturze otoczenia. Przypomnijmy stopniowe wypieranie cech i zachowań kulturowych silnie wyróżniających i przeszkadzających w kontakcie, takich jak język, obrzezanie, zakaz spożywania alkoholu.

Tatarzy polsko-litewscy posiadali używane przez nich samych i stosowane przez otoczenie odrębne nazwy na określenie swej grupy. Obok nazwy „Tatar”, odbieranej zresztą dawniej jako nazwa stanu społecznego i posiadającej konwencjonalny charakter, znane było miano Muślim, mahometanin, muzułmanin, nie wyliczając nazw o charakterze regionalnym czy zawodowym nadawanych różnym podgrupom. Współwystępowanie nazwy o charakterze etnicznym z nazwami służącymi dla określenia odrębności religijnej i próby nadania nazwie religijnej rangi równorzędnej z nazwą pochodzenia etnicznego (Tatarzy = Muślimowie), może świadczyć o dawno już zapoczątkowanych procesach przekształcania się Tatarów w grupę kulturowo-konfesjonalną.

Odrębność religijna i związana z nią obyczajowa stworzyła zrozumiałą preferencję dla endogamii małżeńskiej w obrębie grupy wyznaniowej. Tatarzy polsko-litewscy od dawna jednakże musieli niejednokrotnie rezygnować z zasady endogamii — mieszane małżeństwa były zapewne, o czym często się pisze, poważnym czynnikiem adaptacji i unifikacji Tatarów z otoczeniem. Zadziwia w tej sytuacji trwałość islamu, wyłumaczalna nie tylko wartością tej religii zarówno w zakresie doktryny

²³ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938, s. 215.

teologicznej, jak i społeczno-etycznej, oraz jej zespoleniem z życiem grupy, ale także pozycją społeczną, którą religia nadawała Tatarom w Polsce oraz tolerancją w kraju. Endogamia małżeńska, choć nadal preferowana i po części realizowana głównie w stosunku do dziewcząt, nie może być w warunkach rozproszenia muzułmanów i ich wielostronnego uczestnictwa w życiu otoczenia w pełni dzisiaj przestrzegana. W małżeństwach mieszanych, a przywiązujących duże znaczenie do religii, utrzymała się zasada wychowywania potomków płci męskiej zgodnie z religią ojca, a dziewcząt zgodnie z religią matki²⁴, neutralizująca w części zagrożenie dla istnienia grupy wynikające z małżeństw heterogenicznych.

Istotne znaczenie w zespole cech wyznaczających wspólnotę etniczną posiada świadomość przynależności do własnej grupy, poczucie bliskości łączące jej członków, któremu jako negatyw towarzyszy poczucie obcości czy odmienności w stosunku do grup innych. W grupie Tatarów polskich, traktowanej jako całość, nie występuje przeciwstawienie: „my — oni, my Tatarzy — oni Polacy”. Przeciwstawienie to pojawia się niekiedy w obrębie społeczności lokalnych, ale wówczas dotyczy lokalnej czy regionalnej grupy Polaków — katolików i Białorusinów — prawosławnych. Wskazuje wówczas na inny poziom odniesienia, poziom społeczności lokalnych i grup regionalnych lub wyznaniowych i traktowane być może jako argument przemawiający za przynależnością Tatarów do takich właśnie grup, natomiast nie obejmuje całości jaką są Polacy jako grupa etniczna. Na takie przeciwstawienie nie pozwala wspólny język, współuczestnictwo w kulturze polskiej, poczucie wspólnoty losów historycznych. Na podstawie tych cech łączących dokonany został wybór, będący zresztą udziałem wszystkich grup etnograficznych z pogranicz etnicznych w procesie narastającej krystalizacji i integracji etnicznej, polskiej grupy etnicznej jako nadrzędnej dla Tatarów w Polsce grupy przynależności. Wybór taki podkreślony został faktem repatriacji po II wojnie światowej części ludności tatarskiej z ziem litewskich i białoruskich na tereny polskie. Repatriacja ta zróżnicowała charakter grupy Tatarów i wraz z powojennymi wewnętrznymi migracjami w Polsce i rozwojem społeczno-gospodarczym kraju stała się poważnym czynnikiem jej przeobrażeń.

Nadal dyskusyjne i wymagające studiów są usiłowania określania statusu grupy Tatarów w przeszłości. Stanowisku zaprezentowanemu ostatnio przez P. Borawskiego, który stwierdza, co prawda w pracy poświęconej innym problemom niż etniczne, ukształtowanie się „jednej narodo-

²⁴ Materiały własne z badań Katedry Etnografii UAM w okolicach Sokółki w roku 1975.

wości Tatarów polsko-litewskich ... z pokrewnych pod względem językowym ludów turecko-tatarskich”²⁵, można przeciwstawić inną hipotezę, bardziej moim zdaniem uzasadnioną. Jest to koncepcja przyjmująca nie wykształcenie się na nowym terenie tatarskiej wspólnoty etnicznej, która objęłaby ludność muzułmańską i dawniej tureckojęzyczną z wszystkich fal osadniczych i całego terenu pogranicza etnicznego polsko-białorusko-litewskiego. Byłby to powrót do tezy J. Talko-Hryniewicz, który pisał: „Ponieważ nasi Muślimowie przedstawiali zlepek najrozmaitszych plemion już przed przyjściem do Polski, a osiadłszy u nas ... nie mając swych kobiet łączyli się przez związki małżeńskie z miejscową ludnością, uniemożliwiło to wytworzenie osobnej etnograficznej [w znaczeniu również etnicznej — Z. J.] całości. Ich odrębność mogła się choć częściowo utrzymać tylko w organizacji wojskowej; z upadkiem jej i to zatracili, a żyjąc w środowisku krajowców przejęli ich język i kulturę. Dziś jedynym ich łącznikiem jest wyznanie i obrządki religijne”²⁶.

Przekonanie o odrębności etnicznej Tatarów polsko-litewskich podtrzymywane było przez podkreślanie ich odrębności wyznaniowej — jeszcze dziś trudny do przyjęcia jest przez niektórych Polaków obraz Polaka-muzułmanina, Polaka niesłowiańskiego pochodzenia, fakt odmiennego do nich stosunku władz carskich w czasie zaborów oraz przez wiązanie ich z grupami etnicznymi Tatarów krymskich i nadwołżańskich, z którymi poza nazwą, religią i tradycją wspólnego pochodzenia niewiele mieli wspólnego. Działalność inteligencji tatarskiej w latach międzywojennych nie zmierzała, mimo odnajdowanych w niej pewnych elementów panislamizmu i panturkizmu, do zamknięcia grupy i przeciwstawienia jej społeczeństwu polskiemu. Miała ponadto, o czym pisze M. Konopacki, niewielki wpływ na ogół społeczności tatarskiej²⁷. O Tatarach polskich jako grupie etnograficznej mówi przede wszystkim analiza ich cech współczesnych. To nie tylko inne pochodzenie społeczne obecnie ukształtowanej inteligencji tatarskiej i przerwanie w jej postawach ciągłości dawnej ideologii skłania do nie podkreślenia ich odrębności etnicznej. W okresie powojennym Tatarzy na terenie Polski jako całość reprezentują już polską grupę etnograficzną, wyodrębniającą się na podstawie podtrzymywanych przez religię odmiennych cech kulturowych i tradycji pochodzenia. Ważne znaczenie dla integracji grupy Tatarów z polską grupą etniczną miało odzyskanie niepodległości przez Polskę w roku 1918. Odżyła wówczas dawna tradycja ich związków z państwowością polską. Od tego też czasu Tatarzy, wykraczający poza obręb spo-

²⁵ P. Borawski, op. cit., s. 66.

²⁶ J. Talko-Hryniewicz, *Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy*, Kraków 1924, s. 106.

²⁷ M. Konopacki, *Spolecznosc ...*, s. 172.

łeczności wioskowej i regionalnej, uzyskali szersze możliwości identyfikacji z polską grupą etniczną.

Współczesne warunki społeczno-kulturowe w Polsce, a równocześnie kierunki rozwoju w ramach grupy Tatarów pozwalają sądzić, że społeczność ta zmierzać będzie stopniowo do przekształcenia się z grupy etnograficznej w nowoczesną wspólnotę wyznaniową, redukującą m. in. religijność ludową i tradycyjną obrzędowość, trudną do utrzymania w modernizującym się i urbanizującym społeczeństwie. Obrzędowość ta i inne wyróżniające cechy kulturowe zamykane będą coraz ściślej w ramach grupy wyznaniowej i rodziny. Jednocześnie jednak posiadanie własnych, chociażby szczątkowych społeczności wiejskich w miejscowościach z zachowanymi obiektami kultu, przy obserwowanych tendencjach koncentrowania się muzułmanów w Białymstoku i Białostockiem, podtrzyma zapewne wśród Tatarów niektóre ich cechy jako grupy etnograficznej, o zmieniającym się oczywiście charakterze. Można ponadto przewidzieć dalsze rozszerzenie się kręgu ludzi przechowujących i umacniających świadomość pochodzenia tatarskiego, ludzi wywodzących się z rodzin zarówno muzułmańskich, jak i chrześcijańskich, dla których ważne już będą nie tyle wartości religijne, co inne, związane z dziejami grupy i kulturą orientálną. Zjawisko to mieści się w ramach niezwykle charakterystycznego i obejmującego całe społeczeństwo polskie, w tym również środowiska robotnicze i chłopskie, rozwoju zainteresowań genealogicznych, który winien zostać dostrzeżony zarówno przez nauki społeczne, jak i ruch kulturalny. Rozwój zainteresowań dziejami własnych rodzin nie musi bowiem wynikać ze snobizmu, z chęci wyróżnienia się kosztem innych, a może być wyrazem potrzeby, w warunkach osiągniętego wyższego poziomu kulturalnego, bardziej osobistego uczestniczenia w historii i zbliżenia do innych kultur, próbą wzbogacenia swych przeżyć i zaakcentowania swej tożsamości.

ZBIGNIEW JASIEWICZ

POLISH TARTARS. AN ETHNOGRAPHIC OR ETHNIC GROUP?

(Summary)

The so-called Tartars — Muslim population in Poland (about 3000 people), trace their origin back to a group of Polish and Lithuanian Tartars. From the 14th up to the 17th century they settled down on the area spreading around

Minsk, Kowno and Białystok. As early as in the 17th century they lost their native language. Their advantageous social status in ancient Polish society resulted in a rapid polonization of the Tartarian upper class, while the lower strata of Tartarian society were influenced greatly by White Russian culture. At present Polish Tartars occupy both the area of their previous settlements (Bohoniki and Kruszyniany, the Białystok Province) and some other regions (mostly repatriates from White Russian and Lithuanian SSR who have come to Poland after 1945).

While analysing the characteristic features of this group, the author of the present paper arrives at the conclusion that Polish Tartars are not an ethnic group any more but that they constitute an ethnographic group. Two factors, i.e. Islam and an awareness of Tartarian origin point out most strongly individual features of the Polish Tartars. However, they do not interfere with the Tartars' affiliation to Polish ethnic group. The present paper presents ethnographers as well as representatives of related sciences with some possibilities of carrying on research work concerning the culture of Polish Tartars.